

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KOGNITIV TOPSHIRIQLARNI KONSTRUKSIYALASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

G.B.Jumaniyazova¹

1. p.f.f.d. (PhD), Osiyo xalqaro universiteti v.b.dotsenti

Mas'ul muallif: Jumaniyazova Go'zal Baxorovna, p.f.f.d. (PhD), Osiyo xalqaro universiteti v.b.dotsenti.

Accepted: 08 Sentabr 2026

Published: 08 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Jumaniyazova, G. B. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KOGNITIV TOPSHIRIQLARNI KONSTRUKSIYALASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH / G. B. Jumaniyazova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 68–70.

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kognitiv topshiriqlarni konstruksiyalash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik va metodik jihatlarini tadqiq etilgan. Topshiriq konstruksiyasi bilan maqsadli ishlash talabalarining pedagogik vaziyatni tahlil qilish, o'quvchi fikrlash faoliyatini oldindan loyihalash va metodik qarorlarni asoslash qobiliyatini rivojlantirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kognitiv topshiriq, konstruksiyalash kompetensiyasi, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi, metodik tafakkur, bilish faoliyati, topshiriq dizayni.

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В КОНСТРУИРОВАНИИ КОГНИТИВНЫХ ЗАДАНИЙ

Аннотация. В данной статье исследуются педагогические и методические аспекты развития компетентности будущих учителей начальных классов в конструировании когнитивных заданий. Целенаправленная работа над конструированием заданий способствует развитию у студентов способности анализировать педагогические ситуации, прогнозировать мыслительную деятельность учащихся и обосновывать методические решения.

Ключевые слова: когнитивное задание, компетентность конструирования, будущий учитель начальных классов, методическое мышление, познавательная деятельность, дизайн заданий.

DEVELOPING THE COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN DESIGNING COGNITIVE TASKS

Abstract. This article examines the pedagogical and methodological aspects of developing future primary school teachers' competence in constructing cognitive tasks. Purposeful work with task construction contributes to students' ability to analyze pedagogical situations, anticipate pupils' thinking processes, and justify methodological decisions.

Keywords: cognitive task, construction competence, future primary school teacher, methodological thinking, cognitive activity, task design.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim mazmunida yuz berayotgan o'zgarishlar o'quvchining bilim hajmini ko'paytirishdan ko'ra uning bilim bilan qanday faoliyat bajara olishini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. "Education-2030" Incheon deklaratsiyasi va Harakatlar dasturida ta'lim natijalarining sifatiga, o'quvchilarda tegishli bilim, ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur xalqaro yondashuvlar ta'lim natijasini o'zlashtirilgan axborot miqdori bilangina emas, balki o'quvchining bilim va ko'nikmalarini turli o'quv hamda hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish imkoniyati bilan bog'liq holda baholash zarurligini ko'rsatadi. Hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchidan ma'lumotni eslab qolish va qayta aytish bilangina cheklanmasdan, uni tushunish, tahlil qilish, o'zaro bog'lash, mavjud bilimlardan yangi vaziyatda foydalanish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, o'z fikrini asoslash va mustaqil xulosa chiqarish talab etiladi. [1.89-b.] Bunday ta'lim natijasiga esa faqat o'quv mazmunini yangilash orqali emas, balki o'quvchiga taklif etiladigan topshiriqlarning kognitiv tuzilishini takomillashtirish orqali erishish mumkin. Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilaridan nafaqat fan mazmunini chuqur bilishni, balki o'quvchilarning mustaqil, mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik vositalarni samarali loyihalashni ham talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirish, mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash va muammoli holatlarni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishda kognitiv topshiriqlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kognitiv topshiriqlarni mazmunan to'g'ri tanlash, pedagogik maqsadga muvofiq loyihalash va o'quvchilarning yosh hamda individual xususiyatlariga moslashtirish kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biri hisoblanadi.

Kognitiv topshiriqlar o'quvchining tayyor bilimni o'zlashtirishiga emas, balki

ma'lumotni tahlil qilish, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, xulosa chiqarish va muayyan muammoning yechimini izlash kabi aqliy faoliyatlarini rag'batlantirishga xizmat qiladi. Bunday topshiriqlarning samaradorligi esa, avvalo, ularni ishlab chiquvchi o'qituvchining pedagogik va metodik kompetensiyasiga bog'liq. O'qituvchi topshiriqning maqsadini aniq belgilashi, uning murakkablik darajasini bosqichma-bosqich oshirishi, o'quvchilarning mavjud bilim va tajribasini hisobga olishi hamda topshiriq natijasini baholash mezonlarini ishlab chiqishi zarur.

Topshiriq boshlang'ich ta'lim jarayonining eng ko'p qo'llaniladigan didaktik birliklaridan biridir. O'quvchi aksariyat hollarda aynan topshiriq orqali o'rganilgan bilimga murojaat qiladi, uni qayta ishlaydi, boshqa ma'lumotlar bilan bog'laydi va muayyan natijaga keladi.[2.32-b.] Shu sababli topshiriqning mazmuni va tuzilishi o'quvchining qanday fikrlashi, qanday bilish amallarini bajarishi hamda bilimdan qay tarzda foydalanishini bevosita belgilaydi. Agar topshiriq faqat tayyor ma'lumotni takrorlashga yo'naltirilgan bo'lsa, o'quvchining bilish faoliyati ham asosan reproduktiv darajada qoladi. Aksincha, savol yoki vazifa tahlil qilish, taqqoslash, dalillash, tanlov qilish, muammoni yechish va xulosa chiqarishga undasa, topshiriq rivojlantiruvchi kognitiv vositaga aylanadi.

Kognitiv topshiriq o'quvchini axborotni shunchaki esga tushirishdan tashqari uni anglash, qayta ishlash, taqqoslash, tasniflash, tahlil qilish, sababiy bog'lanishlarni aniqlash, dalillash, yangi vaziyatga ko'chirish yoki mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltiruvchi didaktik vazifadir.[3.34-b.] Masalan, "Matnda qaysi hayvon haqida so'z yuritilgan?" savoli axborotni aniqlashga xizmat qilsa, "Hayvonning yashash sharoiti o'zgarsa, uning xatti-harakatida qanday o'zgarish yuz berishi mumkin? Javobingizni asoslang" topshirig'i o'quvchidan matndagi ma'lumotni tahlil qilish, oldingi bilimlari bilan bog'lash, bashorat qilish va dalillashni talab qiladi. Ikki topshiriqning mazmuni bir mavzuga tegishli bo'lsa-da, ularning kognitiv yuklamasi turlichadir. O'qituvchi savol tuzishdan avval o'quvchining qanday fikrlashini, qaysi bilimni ishga solishini, javobga qanday yo'l bilan kelishini va qanday natija namoyon etishini tasavvur qilishi lozim. Boshqacha aytganda, sifatli topshiriq yaratish o'qituvchidan avval o'quvchining kognitiv faoliyatini "oldindan loyihalash"ni talab qiladi.

Mazkur nuqtai nazar bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligida yangi sifat kognitiv topshiriqlarni konstruksiyalash kompetensiyasini shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Kognitiv topshiriqni yaratishda murakkablikni sun'iy ravishda oshirish ham maqsadga muvofiq emas. Topshiriqning vazifasi o'quvchini qiyin vaziyatga tushirish emas, balki uni belgilangan bilish amalini bajarishga yo'naltirishdir. Xorijiy olimlar maqolalarida: "Topshiriq konstruksiyasida o'quv maqsadi, o'quvchining yosh xususiyati, mavjud bilimlari, vazifa uchun zarur axborot hajmi va kutilayotgan natija o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak"[4.426-b.] – degan fikrni ilgari surishadi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rus psixologik-pedagogik maktabida o'quv vazifasi, aqliy harakat va bilish faoliyatining rivojlanishi bo'yicha mustahkam nazariy asos yaratilgan. Biroq mazkur nazariy g'oyalarni pedagogik oliy ta'lim sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kognitiv topshiriqlarni mustaqil konstruksiyalash kompetensiyasi bilan yaxlit bog'lash, topshiriqni tahlil qilishdan boshlab uni loyihalash, ekspertiza qilish va qayta konstruksiyalashgacha bo'lgan metodik mexanizmi ishlab chiqish tadqiqotning alohida yo'nalishini tashkil etadi.

A.V. Xutorskoyning kompetensiyaviy ta'limga oid qarashlari esa mazkur masalani bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi bilan bog'lash imkonini beradi: "Kompetensiya bilimning mavjudligi bilangina emas, uni muayyan faoliyatda qo'llash qobiliyati bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogning topshiriqlar haqidagi nazariy bilimga ega bo'lishi hali kognitiv topshiriqlarni konstruksiyalash kompetensiyasi shakllanganini anglatmaydi. Talaba berilgan o'quv maqsadi uchun mos topshiriq yaratishi, uning kognitiv darajasini asoslay olishi, o'quvchining ehtimoliy harakatlarini prognoz qilishi va topshiriqdagi kamchiliklarni aniqlab, qayta ishlab chiqishi kerak" [5.58-b.] A.V. Xutorskoyning mazkur yondashuviga tayangan holda aytish mumkinki, kognitiv topshiriqlarni konstruksiyalash kompetensiyasi nazariy bilimlarning oddiy yig'indisi emas, balki ularni aniq pedagogik vaziyatda maqsadga muvofiq qo'llashni ta'minlaydigan kasbiy-metodik faoliyat sifatida qaralishi lozim. Bizningcha, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun bu kompetensiyaning muhim belgisi tayyor topshiriqlardan foydalanish emas, balki o'quv maqsadini o'quvchining bajarishi zarur bo'lgan kognitiv harakatlarga aylantira olish qobiliyatidir. Bunda talaba topshiriqning mazmunini tanlash bilan cheklanmay, uning o'quvchini qanday fikrlashga undashi, qaysi bilish amallarini faollashtirishi va qanday natijaga olib kelishini oldindan ko'ra bilishi zarur.

Mazkur masalaning milliy pedagogika doirasidagi talqini ham bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini bilimlarni egallash bilan cheklamasdan, ularni pedagogik faoliyatda mustaqil qo'llash, metodik vaziyatlarni tahlil qilish va asoslangan yechimlarni ishlab chiqish qobiliyati bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi. Xususan, N.A. Muslimov tomonidan pedagogning kasbiy kompetentligi tarkibida maxsus, metodik, kreativ, innovatsion, informatsion va kommunikativ kompetentlikning o'zaro bog'liqligiga alohida e'tibor qaratiladi. Olimning kasbiy kompetentlikka doir tadqiqotlarida bo'lajak mutaxassisning tayyorgarligi nazariy bilimlarni o'zlashtirish darajasi bilangina emas, balki kasbiy faoliyat vazifalarini mustaqil hal qilishga tayyorligi bilan tavsiflanadi.[6.168-b.]

O'Q. Tolipov va M. Usmonboyevaning pedagogik texnologiyalarga oid tadqiqotlari mazkur fikrni faoliyatni oldindan loyihalash nuqtai nazaridan yanada rivojlantirish imkonini beradi. Mualliflarning "Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari" [7.260-b.] asarida ta'lim jarayonini maqsad, mazmun, metod, vosita va natijaning o'zaro bog'langan tizimi sifatida tashkil etishga e'tibor qaratiladi. Ushbu yondashuv pedagogik faoliyatning natijasi tasodifiy shakllanmasligi, balki oldindan belgilangan maqsad asosida loyihalashtirilishi lozimligini anglatadi.

Bizningcha, ushbu nazariy holatni kognitiv topshiriqlar konstruksiyasiga tatbiq etganda, topshiriqning shakli yoki savol matnini tuzishdan avval uning didaktik maqsadi va o'quvchidan talab qilinadigan aqliy harakat aniqlanishi zarur. Masalan, "tushunish", "taqqoslash", "asoslash", "umumlashtirish" yoki "xulosa chiqarish" kabi o'quv maqsadlari topshiriq

matnida tegishli kognitiv operatsiyaga aylantirilmasa, belgilangan maqsad bilan o'quvchining real bilish faoliyati o'rtasida uzilish yuzaga keladi.

R.J. Ishmuhamedov, A.A. Abduqodirov va A.X. Pardaevlarning ta'limda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga oid qarashlarida ham ta'lim oluvchini faol subyektga aylantirish, mustaqil faoliyat va muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo'naltirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mualliflarning "Ta'limda innovatsion texnologiyalar" asari 2008-yilda nashr etilgan bo'lib, unda ta'lim samaradorligini oshirishda faol va interfaol pedagogik texnologiyalarning imkoniyatlari yoritilgan. Bunday yondashuv kognitiv topshiriqning vazifasi o'quvchidan tayyor bilimni qayta aytishni talab qilish emas, balki uni bilim ustida muayyan aqliy faoliyat bajarishga undashdan iborat ekanligini asoslashga imkon beradi. [8.180-b.]

O'zbekiston pedagogika maktabidagi mazkur qarashlarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, N.A. Muslimov tadqiqotlarida kasbiy kompetentlikning integrativ va faoliyatga yo'naltirilgan xususiyati, O'Q. Tolipov va M. Usmonboyeva ishlarida pedagogik jarayonni maqsadli loyihalash, N.N. Azizxo'jayeva qarashlarida pedagogik texnologiya va o'qituvchining loyihalovchilik faoliyati, R.J. Ishmuhamedov va hammualliflar tadqiqotlarida ta'lim oluvchining faol va mustaqil bilish faoliyatini tashkil etish, Sh.S. Sharipov izlanishlarida esa kasbiy-ijodiy faoliyatning ahamiyati ustuvor yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, pedagogik kuzatish, o'quv topshiriqlarini mazmuniy va kognitiv tahlil qilish, metodik modellashtirish, topshiriqlarni transformatsiyalash, ekspert baholash hamda refleksiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlarning o'zaro uyg'unligi kognitiv topshiriqning tayyor shaklini emas, uning qanday konstruksiyalanishi va topshiriq shartidagi o'zgarish o'quvchidan talab qilinadigan fikrlash faoliyatini qanday o'zgartirishini o'rganishga imkon berdi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning amaliy bosqichida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kognitiv topshiriqlarni konstruksiyalash kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni tayyor o'quv topshiriqlarini tahlil qilishdan boshlab, ularni transformatsiyalash, yangi variant yaratish, ekspertiza qilish va qayta konstruksiyalash ketma-ketligi asosida tashkil etildi. Asosiy e'tibor talabning savol tuzish ko'nikmasiga emas, balki o'quvchi bajarishi kerak bo'lgan fikrlash harakatini oldindan belgilay olishiga qaratildi. Amaliy faoliyat uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos qisqa mazmunli matnlardan foydalanildi. Jumladan, quyidagi "Mehnatkash chumoli" matni asosida turli kognitiv darajadagi topshiriqlar konstruksiyalandi. "Chumolilar qayerga oziq tashiydi?" "Bitta chumoli nima qila olmadi?" "Bolalar nimani kuzatishdi?" Mazkur savollar matnni o'qib tushunish uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lsa-da, ularning asosiy vazifasi tayyor axborotni aniqlashdan iborat. O'quvchi javobni matndan bevosita topadi va deyarli yangi intellektual qayta ishlashni amalga oshirmaydi. Shu sababli talabalar bilan mazkur topshiriqlarning kognitiv yuklamasi alohida tahlil qilindi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalarining umumlashtirilishi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kognitiv topshiriqlarni konstruksiyalash kompetensiyasini rivojlantirish ularning kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Mazkur kompetensiya topshiriq tuzishning texnik ko'nikmasi bilan chegaralanmaydi, balki o'quv maqsadini tahlil qilish, unga mos kognitiv amalni belgilash, didaktik materialni tanlash, o'quvchining ehtimoliy fikrlash yo'lini prognoz qilish va yaratilgan topshiriqning metodik qiymatini baholashni qamrab oladigan yaxlit faoliyat sifatida namoyon bo'ladi.

O'rganilgan nazariy yondashuvlar va amaliy tahlillar kognitiv topshiriqning rivojlantiruvchi imkoniyati uning tashqi murakkabligi yoki savol hajmi bilan emas, balki o'quvchidan talab qilinadigan intellektual faoliyatning xususiyati bilan belgilanishini ko'rsatdi. Shu jihatdan axborotni qayta tiklashga qaratilgan topshiriqlardan taqqoslash, tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, dalillash, bashorat qilish, baholash va bilimni yangi vaziyatga ko'chirishni talab etuvchi topshiriqlarga izchil o'tish o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4. – Paris: UNESCO, 2016. – 83-p.
- [2] Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Директ-Медиа, 2008. – 32- с.
- [3] Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34.
- [4] van Merriënboer J.J.G., Kirschner P.A. Ten Steps to Complex Learning: A Systematic Approach to Four-Component Instructional Design. – 3rd ed. – New York: Routledge, 2018. – 426 p.
- [5] Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58.
- [6] N.A. Muslimov. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. – 168 b.
- [7] O'Q. Tolipov, M. Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 260 b.
- [8] R.J. Ishmuhamedov, A.A. Abduqodirov, A.X. Pardaev. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.